

BİR EYALET SOYGUNU: DİYARBEKİR MAL DEFTERDARI MAHMUD EFENDİ'NİN VUKUATLARI (1595-1596)

A PROVINCE ROBBERY: THE CRIMES OF MAHMUD
EFENDI, THE FINANCIAL DIRECTOR OF DİYARBEKİR
(1595-1596)

Emirhan ÖZÇELİK*

Makale Bilgisi

Başvuru: 22 Ocak 2025
Kabul: 19 Şubat 2025

Article Info

Received: January 22, 2025
Accepted: February 19, 2025

Öz

Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılın sonunda doğu ve batı cephelerinde uzun yıllar süren savaflara girmişti. Uzun savaşlar döneminde (1576-1606) Osmanlı eyaletlerinin mali ve idarî düzenlerinde önemli değişiklikler meydana gelmişti. Seferlerin finansmanı için eyalet gelirlerinin eksiksiz bir şekilde tahsil edilmesinin gerekmesi eyaletlerin maliyesinden sorumlu mal defterdarlarının iş yüklerini arttırmıştı. Aynı dönemde beylerbeylerinin eyalet birlikleriyle seferlerde olması mal defterdarları üzerindeki denetimin azalmasına sebep olmuştu. Bunun sonucunda eyaletlerin gelirlerini kendi çıkarları için kullanan mal defterdarlarının sayısı artmıştı. Bu çalışmada Diyarbekir mal defterdarı Mahmud Efendi'nin vukuatları incelenecektir. İlk olarak, uzun savaşlar döneminde Diyarbekir eyaletinin mali idaresinde gözlemlenen bozulma hakkında genel bilgiler verilecektir. Bu sayede Mahmud Efendi'nin suça karışmasında eyaletin mevcut mali yönetimi ve önceki defterdarların faaliyetlerinin etkileri değerlendirilecektir. İkinci başlıkta, Mahmud Efendi'nin Diyarbekir mal defterdarı olarak faaliyetlerine odaklanacaktır. Azledildikten sonra hakkında açılan tahkikat sonucunda hazırlanan defter üzerinden Diyarbekir'de karıştığı yolsuzluklar detaylarıyla ortaya koyulacaktır. Mahmud Efendi'nin Diyarbekir eyaletinde nasıl tahakküm kurduğu ve gelirleri ele geçirdiği anlatılacaktır. Üçüncü bölümde, Mahmud Efendi'nin yaptıklarını daha anlaşılır kılmak için bu dönemde mal defterdarlarının eyaletlerdeki düzensizlik ve karmaşada rolü hakkında değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mahmud Efendi, mal defterdarlığı, Diyarbekir eyaleti

* Dr., emirhanozcelik25@gmail.com, Orcid: ORCID: 0000-0003-1858-5337.

Abstract

At the end of the 16th century, the Ottoman Empire was engaged in protracted wars on the eastern and western fronts. During the long wars (1576-1606), the financial and administrative organisation of the Ottoman provinces underwent significant changes. The necessity to collect provincial revenues in full for the financing of the campaigns increased the workload of the financial directors. The presence of the beylerbeys' being on campaign with their provincial troops in that period, led to a reduction in the supervision over the financial directors. As a result, the number of financial directors who used the revenues of the provinces for their own interests increased. This study focuses on the crimes of Mahmud Efendi, the financial director of Diyarbekir. Firstly, it provides general information on the deterioration in the financial administration of the province of Diyarbekir during the long wars. Thus, the effects of the province's current financial management and the activities of the previous financial directors on Mahmud Efendi's behaviours can be evaluated. The second section will focus on Mahmud Efendi's activities as Diyarbekir's financial director. In particular, the corruption he was involved in Diyarbekir will be revealed in detail through the file prepared as a result of the investigation opened against him after his dismissal. It will be explained how Mahmud Efendi dominated the province of Diyarbekir and seized its revenues. In the third chapter, in order to make Mahmud Efendi's actions more comprehensible, it briefly seeks to analyse the role of the financial directors in the disorder and chaos in the provinces during this period.

Keywords: Mahmud Efendi, the financial director, the province of Diyarbekir

Giriş

Kanuni Sultan Süleyman'ın tahttaki son günlerinden III. Mehmed'in saltanatının ortalarına kadar geçen dönemde yaşananlara şahit olan Selânikî Mustafa Efendi, kaleme aldığı tarihinde Diyarbekir Defterdarı Mahmud Efendi'ye bir bölüm ayırmıştı. 5 Recep 1006 (11 Şubat 1598) tarihini düşerek verdiği bilgilere göre, daha önce şikk-ı sâni aklâmına defterdar olan ve hüsn-ü hattıyla tanınan Mahmud Efendi, bir süredir Diyarbekir mal defterdarı olarak vazifesini sürdürüyordu ve Harput sancağı da arpalık olarak kendisine tevdi edilmişti. Mahmud Efendi'nin güzel yazı yazma dışında edindiği bir başka meziyet ise işlerine dışarıdan kimseyi müdahale ettirmemesiydi. Başkentten kapıcı-başı veya çavuşlar kendisine padişahın emirlerini getirdiklerinde bunları dikkate almıyordu. Aynı şekilde sadrazamın uyarılarına da itibar etmiyordu. Mahmud Efendi, Diyarbekir'e atanan sancakbeyi ve diğer memurların görev yerlerine ulaşmasına da sık sık engel oluyordu.¹

¹ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, C. II, haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999, s. 723.

Bu çalışmada Diyarbekir mal defterdarı Mahmud Efendi'nin vukuatları incelenecektir. Özellikle kendisine açılan soruşturma sonucunda hazırlanan tahkikat defteri üzerinden Mahmud Efendi'nin Diyarbekir'de işlediği suçlar detaylarıyla ortaya koyulacaktır. İlk bölümde, mal defterdarları ve vazifeleri hakkında genel bilgiler verilirken, aynı zamanda Mahmud Efendi'nin selefi olan Diyarbekir defterdarlarının faaliyetlerine değinilecektir. Safevi seferlerinin başladığı 1578 yılında itibaren Diyarbekir eyaletinde karşılaşılan mali sıkıntılar ve bunun sonuçlarıyla ilgili değerlendirmeler yapılacaktır. Bu sayede Mahmud Efendi'nin hangi şartlarda göreve başladığı ve onun mevcut düzene ayak uydurmasındaki saikler anlaşılır kılınacaktır. Mahmud Efendi'nin tecrübeleri üzerinden 16. yüzyılın sonunda eyaletlerde karşılaşılan düzensizliklerde mal defterdarlarının rolüne dikkat çekilmeye çalışılacaktır.

16. Yüzyılın Sonunda Diyarbekir Mal Defterdarlığı

Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları genişlemesine mukabil fethedilen bölgelerin idaresi için eyalet teşkilatlanmaları oluşturulmuştu. Eyaletlerin idari düzenlerinin önemli bir parçasını eyalet sınırlarındaki mal varlıklarının tespiti ve gelir-giderlerin yönetimi teşkil ediyordu. Başlangıçta Anadolu ve Rumeli olarak ayrılan defterdarlıklar, doğu ve batıda kurulan yeni eyaletlerin mali işleriyle ilgilenmekte yetersiz kaldığı için mal defterdarları ve nâzır-ı emvâller görevlendirilmeye başlanmıştı. Eyaletlerin maliyelerinden sorumlu bu memurların temel vazifeleri eyaletlerden çeşitli aynî ve nakdî vergiler ile mukataa gelirlerini tahsil etmek, bu gelirleri eyalette gerekli harcamalara tahsis etmek ve geri kalan meblağları merkez hazineye göndermekti. Sonraki yıllarda bu görevliler için devlet kayıtlarında hazine, mal ve eyalet defterdarı sıfatları kullanılmıştı. Mısır ve Suriye bölgelerinin fethedilmesinin akabinde Arap defterdarlığı ihdas edilmişti, fakat 16. yüzyılın ortalarında bu bölge eyaletlere ayrılmış ve bunun sonucunda Halep merkezli olmak üzere Erzurum, Şam, Trablusşam ve Diyarbekir defterdarlıkları kurulmuştu. Diyarbekir'e ilk mal defterdarı Nisan 1554'te tayin edilmişti.²

1576 yılında Halep mal defterdarına yazılmış bir maliye ahkâmında, bu görevlilerin eyaletlerde sorumlu oldukları defterler hakkında genel bilgiler verilmişti. Mal defterdarları öncelikle eyalet sınırlarındaki mukataaalarla ilgili olan ruznâme ve fûrûht defterlerini hazırlamakla yükümlüydü. Ruznâmelerde, mukataaların gelirlerinden yapılan harcamaların muhasebeleri açıklanırdı.

² Bilgin Aydın-Rıfat Günelan, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 30, 2007, s. 57-73; Orhan Kılıç, "Osmanlı Eyaletlerinin Mali Yönetimi ve Maliye (Hazine/Mal) Defterdarlıkları (16-18. Yüzyıllar)", *XVII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, IV. Cilt – 1. Kısım Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara 2018, s. 249-284.

Fürûht defterlerinde devlet ile mültezim arasındaki mukataa kontratının detayları kaydedilirdi. Defterdarlar vâriissiz ölenlerin hazineye geçen malları için beytûlmalin müfredat defterini tutarlardı. Vakıflarda çalışanların kimlikleri ile vakıfların gelir giderlerini de müstakil muhasebe defterlerinde kaydederlerdi. Son olarak hazineden ulufe ve tekaüd maaşı alanların kaydedildiği kul taifesi, mütekâid ve müşâhere-horân defterlerini hazırlarlardı.³

1578 yılında başlayan Safevilere savaş ilan edilmesinden sonra ordunun finansmanı için eyaletlerden elde edilen gelirler kullanılmıştı. Bu dönemde mal defterdarları da zamanın ihtiyaçları ve merkezden gelen emirler doğrultusunda farklı vazifeler icra etmişlerdi. Ancak, seferler sırasında Diyarbekir defterdarlarının görevlerini suiistimal etmesi nedeniyle gelirlerin toplanmasında ve harcanmasında problemler yaşanmıştı.

1579 yılında Diyarbekir Beylerbeyi Miraç Paşa⁴ Divan’a bir rapor yazarak, diğer eyaletlere kıyasla Diyarbekir’de daha fazla mukataa ve hazine defterinin bulunduğunu ve bunların çoğunun tam anlamıyla denetlenmediğini bildirmişti. Hazine defterlerindeki rakamlara göre, Hicri 966-987 tarihleri arasında 1.084 yük akçe bakayâ⁵ kalmıştı ve bu miktar 613 kese 155.000 altına karşılık geliyordu. Miraç Paşa, mal defterdarının bu yüksek miktardaki bakayâyı altına çevirmediği için Diyarbekir’de görevli devlet memurları tarafından sûistimal edilmeye müsait olduğunu ima etmişti. Üstelik iki senedir Acem seferlerine katıldığı için defterdarın malî işlerini denetleme imkanına sahip değildi. Miraç Paşa bu girizgâhın akabinde asıl meseleyi izah etmişti. Kısa süre önce görevden alınan mal defterdarı Mustafa Bey, beylerbeyinin yokluğundan faydalanıp eyalet bakayâsını “*ekl ü bel*” eylemiş ve reayaya zulmetmişti. Mustafa Bey’in Diyarbekir kadısının gözetiminde teftiş edilmesi emri verilmişti, fakat mahkeme aksamıştı. Miraç Paşa’nın raporunu değerlendiren Divan, Diyarbekir kadısı ve yeni eyalet defterdarı Ali Bey’e eski defterdar Mustafa Bey’in hesap defterlerini kontrol etmekle ve zimmetine

³ Yasuhisa Shimizu, “16. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Defterdarlığı”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 51, 2018, s. 39-40.

⁴ Aydın ve Günalan’a göre, Miraç Paşa, 5 Mayıs 1579 (8 Rebiyülevvel 987) ile 18 Ekim 1580 (9 Ramazan 988) tarihleri arasında Diyarbekir beylerbeyi olarak görev yapmıştı bk. Bilgin Aydın-Rıfat Günalan, “Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 38, 2011, s. 71.

⁵ Zamanında tahsil edilemeyip reaya ve mültezimin elinde kalan vergiye bakayâ denirdi. Yavuz Sultan Selim’in Mısır ve Suriye fetihlerinden sonra bu bölgelerden merkeze ulaştırılan eyalet hazinelerinin altın olması gerekirdi. Gelirlerin reaya ve mültezimden toplanıp altına çevirme işiyle eyalet defterdarları ilgilenmeliydi. Defterdarların bu görevi yerine getirmedikleri hallerde bakıyye kalemiyle gelirler daha sonra toplanırdı, bk. Shimizu, 2018, s. 42.

geçirdiği mîrî malları belirlemekle görevlendirmişti.⁶ Ayrıca 1580 yılından itibaren Mısır ve Bağdat'ta olduğu gibi Diyarbekir beylerbeyinin hass mallarını bizzat toplamaya karar verilmişti. Kararın gerekçesi ise bu işlemi gerçekleştiren defterdarların zimmetlerine mal geçirmesiydi.⁷

Alınan bu önlemlerle beylerbeyleri ile mal defterdarları arasında uyumlu çalışma ortamı oluşmuş ve bu sayede eyaletin mali işleri bir süre iyi idare edilmişti.⁸ Ne var ki sonraki yıllarda benzer sıkıntılar yaşanmaya devam etmişti. Mesela, 1582 yılında Diyarbekir beylerbeyi ve defterdarı irsâliye ve bakayâyı merkeze göndermekte geciktikleri için birkaç defa uyarılmıştı.⁹ Asıl olarak sefer sırasında ortaya çıkan çeşitli ihtiyaçlar Diyarbekir'in maliyesini zora sokmuştu. Diyarbekir Beylerbeyi Mehmed Paşa'ya yine 1582 yılında yeni fethedilen Tiflis Kalesi'ndeki askerlerin maaş ve mühimmatları için eyalet hazinesinden elli bin altın ayarlaması emredilmişti.¹⁰ Beylerbeyi ve defterdara gönderilen diğer bir hükümde 1583 yılından itibaren Van eyaletine bağlı Beyazıd ve Maku kalelerinde görevlendirilen dört yüz neferin ulufelerinin Diyarbekir hazinesinden karşılanacağı bildirilmişti.¹¹ 1585 yılında Diyarbekir defterdarına, Serasker Cigalazâde Sinan Paşa'ya eyaletin gelirlerinden nakit para ve bazı mühimmat göndermesi emredilmişti.¹² Yine aynı yıl sefere çıkan Serdar-ı Ekrem Özdemiroğlu Osman Paşa'ya yüz bin altın irsal etmesi buyrulmuştu.¹³

Eyaletin gelirleri seferler ve yeni fethedilen yerler için sarf edilirken, Diyarbekir defterdarları bu yeni mesuliyetleri karşılamakta zaman zaman zorluk yaşamıştı. Diyarbekir defterdarına 1585'de yazılan bir hükümde, yeni fethedilen Revan Kalesi'nde hizmet eden askerlerin maaşlarının Diyarbekir hazinesinden ödenmesi gerektiği halde muhafızların altı aydır mevâciblerini alamadığı hatırlatılmıştı.¹⁴ Aynı yıl fethedilen Tebriz'de vazifelendirilen

⁶ A. {DVNSMHHM.d...No: 40, Hüküm no: 617, 618, 27 Ramazan 987 (17 Kasım 1579); A. {DVNSMHHM.d...No: 39, Hüküm no: 65, 125.

⁷ A. {DVNSMHHM.d...No: 39, Hüküm no: 301, 8 Zilhicce 987 (26 Ocak 1580); Aynı tarihlerde Diyarbekir beylerbeylerine ümerâ ve diğer şahıslarda kalan bakayâyı da bizzat temin etmeleri emredilmişti, A. {DVNSMHHM.d...No: 39, Hüküm no: 343, 500.

⁸ Behram Paşa, Kasım 1580-Nisan 1582 arasındaki beylerbeyliği döneminde (Aydın-Günelan, 2011, s. 71-72) defterdar, muhasebeci ve mukataa müfettişleriyle birlikte çalışarak eyaletin mali işlerini iyi bir şekilde yönetmiş ve sonraki beylerbeylerine aynı usulü takip etmeleri buyrulmuştu, bk. A. {DVNSMHHM.d...No: 47, Hüküm no: 292.

⁹ A. {DVNSMHHM.d...No: 44, Hüküm no: 119, 312; A. {DVNSMHHM.d...No: 48, Hüküm no: 308, 622.

¹⁰ A. {DVNSMHHM.d...No: 44, Hüküm no: 127, 149, 176.

¹¹ A. {DVNSMHHM.d...No: 48, Hüküm no: 720, 721, 752.

¹² A. {DVNSMHHM.d...No: 53, Hüküm no: 861, 870.

¹³ A. {DVNSMHHM.d...No: 59, Hüküm no: 143, 177.

¹⁴ A. {DVNSMHHM.d...No: 59, Hüküm no: 37; A. {DVNSMHHM.d...No: 53, Hüküm no: 864.

askerlerin mevâciblerinin Diyarbekir ve Bağdat hazinelerinden karşılanmasına karar verilmişti. 1589 yılında Serdar-ı Ekrem Ferhad Paşa'nın eyalet gelirlerini sefer için harcamak istemesi üzerine büyük bir çatışma baş göstermişti. Tebriz'den gelen askerler ile Ferhad Paşa'nın adamları hazine konusunda tartışma yaşamış ve Tebrizli askerler Defterdar Nuh Efendi'nin evini basmıştı.¹⁵

Diyarbakir eyaletinin savaş yıllarındaki mali yükümlülükleri çeşitli sıkıntılara yol açarken, beylerbeyleri ve mal defterdarları bunlara çözüm yolları aramıştı. 1585 yılında beylerbeyi ve defterdara gönderilen hükümde, her sene sefere katıldıkları için sancakbeylerinin tasarrufundaki büyük mukataalardan yeterli miktarda mal tahsil edilemediği açıklanmıştı. Özellikle defterdar, sancakbeylerine mukataa verdiği için eleştirilmişti. Beylerbeyi ve defterdara borçları kesinlikle tahsil etmeleri, aksi halde azledilecekleri bildirilmişti.¹⁶ Uyarıları dikkate alan Diyarbakir Beylerbeyi Mehmed Paşa ve mal defterdarı daha önce beylerbeyi hası olan ve yerel bir beye sancak olarak verildikten sonra beklenen gelirin tahsil edilemediği bir bölgeyi tekrar hass mülküne dahil etmişti.¹⁷ Hazineye yirmi iki yük akçe borcu olan eski mal defterdarı Mehmed Efendi ise her sene üç yük akçe göndermek şartıyla Nusaybin sancakbeyi tayin edilmişti.¹⁸

Diyarbakir Beylerbeyi Koca Mehmed Paşa'ya Haziran 1586'da yazılan bir hükümde, selefleri gibi eyaletin mîrî mallarına nazır olduğu hatırlatılmıştı.¹⁹ Aynı tarihlerde beylerbeyi ve mal defterdarına irad, fûruht, ruznamçe ve bakayâ defterlerini İstanbul'a göndermeleri emredilmişti.²⁰ Bu emirler merkezin Diyarbakir'in mali denetimine dikkat ettiğini gösterirken, başarılı bir mal defterdarı olarak ün kazanan Nuh Efendi 1587-1589 yılları arasındaki görevi sırasında merkez hazine ile sefer giderlerine tatmin edici miktarda nakit para havale edebilmişti. Hatta bir diğer mal defterdarı Mehmed Efendi'nin usulsüzlüklerini de ortaya çıkarmıştı. Diyarbakir defterdarları Van ve Bitlis hasslarını tahsil etmekle yükümlüydü, zira Bitlis'te görevli askerler ulufelerini Diyarbakir'den alıyordu. Diyarbakir defterdarları bu süreçte defterde ismi geçmeyenlerin ulufelerini ödemiyor ve böylece hazineye önemli miktarda akçe kalabiliyordu. Bu durumda merkez hazineye yüksek meblağda irsâliye de gönderilebiliyordu. Ancak, Diyarbakir'de bir süre muhasebeci olarak görev

¹⁵ Emirhan Özçelik, "Hamdım, Piştım, Yandım: Kaza Kadılığından Anadolu Serdarlığına Karamânî Nuh Paşa'nın Serencâmı", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 22, 2023a, s. 132-133.

¹⁶ A. {DVNSMHM.d...No:53, Hüküm no: 572.

¹⁷ A. {DVNSMHM.d...No: 53, Hüküm no: 847.

¹⁸ A. {DVNSMHM.d...No: 56, Hüküm no: 198.

¹⁹ A. {DVNSMHM.d...No: 60, Hüküm no: 316.

²⁰ A. {DVNSMHM.d...No: 60, Hüküm no: 638.

yapan Mehmed Efendi, Van eyaletinin mal defterdarı atandıktan sonra defterlerde kaydı olmayan askerlerin ulufelerini kesmemiş ve hazine açık vermeye başlamıştı. Bu durum ortaya çıktıktan sonra Van mal defterdarlığı kaldırılmış ve Diyarbekir mal defterdarı Nuh Efendi askerlerin ulufeleri ve mîrî malların tahsilinden mesul tutulmuştu.²¹

Diyarbekir'in mali düzenindeki iyileşme uzun sürmemiş; mal defterdarı Alâeddin Bey ve Diyarbekir Beylerbeyi Deli İbrahim Paşa dönemlerinde yeniden ciddi karışıklıklar baş göstermişti. Aslında Diyarbekir mültezimlerinden biri olan Alâeddin Bey, verdiği taahhütleri yerine getirememekle nam yapmıştı. Nuh Efendi de dahil olmak üzere mal defterdarları tarafından sık sık denetlenmiş²², hatta soruşturma için İstanbul'a dahi çağırılmıştı.²³ Sadrazam Koca Sinan Paşa tarafından Ağustos-Eylül 1589'da tekrar başkente davet edilen Alâeddin Bey bir tahkikattan daha geçmişti. Sinan Paşa gelişmeler hakkında III. Murad'ı da bilgilendirmişti. Buna göre, Alâeddin Bey'e 400.000 altın irsal etme taahhüdü mukabelesinde mansıplar verilmişti, fakat aradan sekiz dokuz ay geçmesine rağmen bir akçe dahi göndermemişti. Bunun üzerine Sinan Paşa, başkentten Melek Ahmed Paşa'yı Diyarbekir defterdarı ile birlikte Alâeddin Bey'i teftiş etmekle görevlendirmişti. Müfettişler Alâeddin Bey'i hapse attıktan sonra 300.000 altınına el koyup başkente yollamıştı. Kendisine haksızlık yapıldığını düşünen Alâeddin Bey ise Divan'a akrabalarını gönderip şikayetçi olmuştu. Hatta *"bizüm on altı kerre yüz bin altundan ziyâde mâlımız hasâret olundu"* diyerek Melek Ahmed Paşa'nın bahsi geçen miktarı zimmetine geçirdiğini iddia etmişti. Sinan Paşa bu müşkül durumu çözmek için Sultan'a Ahmed Paşa'nın başkente çağırılmasını veya orada bulunan memurlar tarafından sorgulanmasını önermişti.²⁴

Sadrazam Koca Sinan Paşa bir süre sonra yeni bir çözüm önerisi sunmuştu. III. Murad'a yazdığı telhistе, Alâeddin Bey'in taahhüt ettiği altı yüz bin altının iki yüz binini ödediğini ve mal defterdarı olarak atanması halinde geri kalan dört yüz bin altını da temin edeceğini haber vermişti. Sinan Paşa, Sultan'ı ikna etmek için *"Alâüddin Beğ kulları mukata'ât mâlından değil varduğu gibi dört kere yüz akçeyi ber-vech-i nakd irsâl iderim deyu ta'ahhüd ider, ma'nide sühuletle bir Mısır hazinesine karîb hazinedür"* ifadelerini kullanmıştı. Hazinenin gelire ihtiyacı olduğunu da hatırlattıktan sonra *"nihâyet Alâüddin*

²¹ Özçelik, 2023a, s. 130-133.

²² Özçelik, 2023a, s. 131; Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârih: Osmanlı Tarihi (1299-1595), (İnceleme-Tenkitli Metin)*, haz. İbrahim Pazan, Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2022, s. 430.

²³ Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 428.

²⁴ *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, haz. Halil Sahillioğlu, IRCICA, İstanbul 2004, s. 61-62.

Beğ bir mâldar kocadır” ifadeleriyle ona kefil olmuştu.²⁵ Neticede Sinan Paşa’nın teklifi kabul görmüş ve Eylül 1589’da Alâeddin Bey’e “*uhdelerinde olan dört kerre yüz bin flori bakâyânun bir yıla dek haklaşmasın ba’zı şurûtle ta’ahhüd itdüği için Diyarbekr’ün maliyye defterdârlığı*” verilmişti.²⁶

Bir süre sonra İstanbul’da yapılan hesabın Diyarbekir’de tutmadığı anlaşılmıştı. Diyarbekir Beylerbeyi Mehmed Paşa’ya Nisan 1590’dan itibaren henüz 400.000 altını göndermeyen Alâeddin Bey’den bu meblağı tahsil edip başkente irsal etmesi için emirler yazılmıştı.²⁷ Keza Alâeddin Bey’e de aynı minvalde hükümler yazılarak vakit kaybetmeden altınları ulaştırması buyrulmuştu.²⁸ Ne var ki kendisi emirlere itibar etmemiş ve bunun üzerine beylerbeyinden parayı teslim etmemesi halinde onu hapse atması istenmişti.²⁹ Alâeddin Bey verdiği sözü tutmadığı için bir müddet sonra tekrar başkente çağırılırken, Sadrazam Koca Sinan Paşa da III. Murad’a hesap vermek zorunda kalmıştı. Sadrazam, Alâeddin Bey’in “*dört yüz bin altunu dört ay içinde bi’t-tamam göndereyin, göndermezsem mansıbım ve başım ve mâ-melekim alınsın*” dediğini, fakat Diyarbekir’e vardktan sonra “*şartların unudub mîrî için Dersa’âdet’e bir akçe ve bir habbe*” göndermediğini açıklamıştı. Bunun üzerine tekrar Melek Ahmed Paşa’yı dört yüz bin altını tahsil etmekle görevlendirdiğini ve peyderpey mevcut borcun kapandığını haber vermişti.³⁰ Yaşananların sorumlusu olan Sinan Paşa, bu süreçte Alâeddin Bey ve Melek Ahmed Paşa’dan yirmi bin altın rüşvet almakla da suçlanmıştı.³¹

Alâeddin Bey hadisesi Diyarbekir eyaletinin maliyesindeki yozlaşmayı ortaya çıkarırken, bu süreçte III. Murad da mîrî malı zimmetlerine geçirmiş oldukları şüphesiyle Diyarbekir defterdarlarının tuttuğu bütün defterlerin teftiş edilmesine karar vermişti.³² Alâeddin Bey’in tahkikatı devam ederken, Deli İbrahim Paşa’nın Kasım 1590’da Diyarbekir beylerbeyi tayin edilmesi ise gelişmelere yeni bir boyut kazandırmıştı.³³ İbrahim Paşa yaklaşık sekiz ay sonra “*halka cevri ü zulm işe şöhet bulmağla hukuk-ı nâs görülsün deyü*” İstanbul’a çağırılmıştı. 25 Ramazan 999’da (17 Temmuz 1591) başkente bir yangın çıkmış ve yeniçeriler bu sırada İbrahim Paşa’nın Şehzade Mehmed Cami yakınlarındaki konağına saldırmıştı. Bu saldırının görünürdeki gerekçesi İbrahim Paşa’nın Erzurum beylerbeyi olduğu dönemde bir

²⁵ Koca Sinan Paşa’nın Telhisleri, s. 132-133.

²⁶ Seyyid Lokmân, Zübdetü’l-Tevârîh, s. 490.

²⁷ A. {DVNSMHHM.d...No: 66, Hüküm no: 141, 214, 15 Cemaziyülahır 998 (21 Nisan 1590).

²⁸ A. {DVNSMHHM.d...No: 66, Hüküm no: 227.

²⁹ A. {DVNSMHHM.d...No: 66, Hüküm no: 542.

³⁰ Koca Sinan Paşa’nın Telhisleri, s. 179.

³¹ Koca Sinan Paşa’nın Telhisleri, s. 191.

³² A. {DVNSMHHM.d...No: 66, Hüküm no: 181.

³³ Seyyid Lokmân, Zübdetü’l-Tevârîh, s. 498.

yeniçeriye suçsuz yere öldürmesiydi. Kendisi yeniçeriler elinden kurtulmuştu, fakat malları yağmalanmıştı. III. Murad olaydan sonra İbrahim Paşa'yı azletmiş ve Boğazhisarı'nda hapsedmişti.³⁴ Bu süreçte Sadrazam Koca Sinan Paşa da yeniçerilerin tarafını tutup İbrahim Paşa'nın hapsedilmesi için III. Murad'ı ikna etmişti.³⁵

Deli İbrahim Paşa, kardeşi Kethüda Hatun yani Esperanza Malchi'nin aracılığıyla Ekim 1591'de serbest bırakılmış ve yeniden Diyarbekir beylerbeyi tayin edilmişti.³⁶ İbrahim Paşa ikinci döneminde ilk önce eski Erzurum mal defterdarı Zarif Efendi'nin Diyarbekir'e tayin edilmesini sağlamıştı (Kasım 1591). Daha sonra III. Murad'ı "*vilâyet-i Diyarbekir aklâmına niçe yıllar mültezim olup, emvaline mutasarrıf olan*" Alâeddin Bey'i, onun zimmetindeki bakayâyı tahsile mültezim olan Melek Ahmed Paşa'yı ve mal defterdarı Lalezâr-zâde Ahmed Çelebi'yi "*tahsillerini dört yüz bin altun virmek üzere teftiş eylemeye*" ikna etmişti. Diyarbekir'de sorguya başladığında "*a'yân u eşrâfın Melek Ahmed Paşa ve 'Alâ'eddîn tevâbi'indensin deyü muhkem sıkışdırup ekserinün 'ırzı telef ve mâlî hedef olduğundan gayri nice Müslimânlar 'örfde helâk*" olmuştu.³⁷

Diyarbekir halkı bir sene sonra Deli İbrahim Paşa'yı tekrar Divan'a şikâyet etmişti. Selânikî'ye göre, "*İbrahim Paşa tahsil-i emvâl-i bakâyâda be-gayet şiddet üzere olmağın re'âyayı memleket tehammül idemeyüp, ayağ üstüne kalkup, ceng ü cidâle ağâz*" etmişti. İbrahim Paşa canını kurtarmak için Diyarbekir Kalesi'ne sığınmıştı. Halkın bu denli tepki göstermesinin arkasında başka sebepler de vardı. İbrahim Paşa, Diyarbekir Kadısı Mevlânâ Zeynelabidin Efendi'ye kötü davranmış, Melek Ahmed Paşa'dan mal talep etmiş ve defterdar Lalezâr-zâde Ahmed Efendi'yi mîrî malı çalmakla suçlayıp akçelerini almıştı. Tebriz'de görevli askerlerin ulufelerini de ödememişti. Dahası iç kaleye kapandıktan sonra şehir halkına ve askerlere top ateşi başlatmıştı. Aslında İbrahim Paşa para tahsili ve halkı idarede gösterdiği başarı karşılığında bu dönemde padişah tarafından taltif edilmişti.³⁸ Ancak, halkın şikâyeti sayesinde gelişmelerin iç yüzüne hâkim olunduktan sonra acil tedbirler alınmıştı. Diyarbekir'de adeta bir iç savaş çıkaran İbrahim Paşa'yı durdurmak için İstanbul'dan kapıcı-başları ile Sivas Beylerbeyi Hadım Osman Paşa görevlendirilmişti. Bu süreçte Melek Ahmed Paşa ile Alâeddin

³⁴ *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 246-248; Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 501.

³⁵ *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, s. 92-93, 114-115.

³⁶ *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 256.

³⁷ *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 258-259, 261-262; Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 503, 506.

³⁸ A. {DVNSMHM.d...No: 70, Hüküm no: 289.

Bey ölmüştü. Olaylar yatıştıktan sonra İbrahim Paşa azledilmiş ve eski Rumeli beylerbeyi Saatçi Hasan Paşa Diyarbekir valisi tayin edilmişti (Ocak 1593).³⁹

Mahmud Efendi Diyarbekir'daki görevine eyaletin maliyesi ve idaresinin tam bir keşmekeşe düştüğü bu dönemde başlamıştı. Saatçi Hasan Paşa Diyarbekir valisi atanırken, kendisine “*maliyye defterdârlığı*” makamı tevdi edilmişti.⁴⁰ Mahmud Efendi'nin taşrada görevlendirilmeden önce İstanbul'daki mukataalarla ilgilenen şikk-ı sâni defterdarlığı yaptığı hatırlanırsa eyalet maliyesinin sıkıntılarını çözmesi için görevlendirildiği anlaşılır. Ancak, Mahmud Efendi Diyarbekir'deki vaziyete ayak uydurmayı tercih etmişti.

Diyarbekir Mal Defterdarı Mahmud Efendi'nin Vukuatları

Mahmud Efendi'nin birinci Diyarbekir mal defterdarlığı 5 Rebiyülevvel 1002'de (29 Kasım 1593) yerine Erzurum defterdarı Mehmed Efendi tayin edilene kadar sürmüştü.⁴¹ Selânikî'ye göre, Harput sancağı arpalık verilerek Diyarbekir defterdarı atanan Mahmud Efendi'den “*Südde-i sa'âdete gelecek irsâliyyede külli sa'y u kifâyeleri zuhura gelmek ümîd olunurken ancak yiğirmi yük hazineleri*” gelmişti.⁴² Bu durum Mahmud Efendi'nin görevden alınmasının gerekçesi sayılırken, kısa bir süre sonra hakkında tatbikat açılması irsâliye haricinde bazı gelişmelerin de azledilmesinde etkili olduğunu göstermektedir.

Deli İbrahim Paşa İstanbul'a döndüğünde ümerâ ile harem zümresine çeşitli hediyeler takdim etmişti.⁴³ Bunun da katkısıyla 20 Cemaziyülevvel 1002'de (11 Şubat 1594) yeniden Diyarbekir beylerbeyi tayin edilmişti. İbrahim Paşa'ya 22 Cemaziyülevvel'de (13 Şubat) yazılan hükümde ise “*ekl ü bel*” ile suçlanan Mahmud Efendi'ye yol üzerinde rastlaması durumunda Diyarbekir'e götürmesi ve göreve başladığı günden itibaren tuttuğu defterleri denetlemesi emredilmişti.⁴⁴ Sadaret Kaymakamı Ferhad Paşa kısa bir süre sonra Mahmud Efendi yanında Saatçi Hasan Paşa'yı da teftiş etmesi için bir adamını Diyarbekir'e göndermişti.⁴⁵ Ancak, daha sonra iki ismin üzerindeki

³⁹ *Tarih-i Selânikî*, c

C. I, s. 273-275, 305.

⁴⁰ Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 506.

⁴¹ A.}d. 2934, s. 94; Diğer ruus kayıtlarındaki bilgilere göre Mehmed Efendi 13 Rebiyülahir 1002'de (6 Ocak 1594) Diyarbekir defterdarı olarak atanmış, fakat sadece iki ay sonra 4 Recep 1002'de (26 Mart 1594) Trablusşam defterdarı Mehmed Efendi Diyarbekir'e ve Diyarbekir defterdarı Mehmed Efendi tekrar Erzurum defterdarlığına getirilmişti. Bir ay sonra 1 Şaban 1002'de (22 Nisan 1594) Erzurum Defterdarı Mehmed Efendi'nin görev yeri değişikliği iptal edilerek tekrar Diyarbekir defterdarı atanmıştı, bk. A.NŞT.d.1141, s. 16, 28, 33.

⁴² *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 338.

⁴³ *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 349, 351.

⁴⁴ A. {DVNSMHM.d...No: 72, Hüküm no: 886.

⁴⁵ *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 339.

teftiş hükmü kaldırılmış ve İstanbul'a gelmelerine izin verilmişti.⁴⁶ Mahmud Efendi Mart 1594'te başkentte İbrahim Paşa ile birlikte Ferhad Paşa'nın huzuruna çıkmıştı. Görüşmenin ardından İbrahim Paşa tekrar hapse atılmış ve bütün mal varlığına el konmuştu.⁴⁷ Mahmud Efendi, Ferhad Paşa'ya İbrahim Paşa'nın önceki valiliği sırasında yaptığı bazı usulsüzlükler hakkında bilgi vererek azledilip hapse atılmasını sağlamış olabilirdi.

Mahmud Efendi 7 Zilhicce 1003'te (13 Ağustos 1595) bir kez daha Harput sancağıyla Diyarbekir mal defterdarı tayin edilmiş⁴⁸ ve 16 Zilhicce'de (22 Ağustos) III. Mehmed ile görüşmüştü.⁴⁹ 4 Muharrem 1004'te (9 Eylül 1595) Mustafa Efendi Diyarbekir defterdarı atanmıştı⁵⁰, fakat sadece dört gün sonra 8 Muharrem 1004'te (13 Eylül 1595) Mahmud Bey'e yeniden Diyarbekir defterdarlığı verilmişti.⁵¹ Mahmud Bey'in ikinci dönemi 25 Zilkade 1004'te (21 Temmuz 1596) eski Revan defterdarı Mehmed Efendi Diyarbekir defterdarı atanana kadar devam etmişti.⁵² Yaklaşık on ay süren ikinci defterdarlığı sırasında büyük yolsuzluklara bulaştığı daha sonra hakkında açılan tahkikat sonucunda anlaşılmıştı.

Mahmud Efendi Diyarbekir mal defterdarlığında ikinci dönemine başladığında Osmanlılar Avusturya ile savaş halindeydi. 1593 yılından beri devam eden seferlere Diyarbekir beylerbeyi ve eyalet birlikleri her sene katılıyordu.⁵³ Beylerbeyinin seferde olduğu dönemde eyaletin idaresinde farklı zümrelerin etkisinin artması ve idarenin zayıflaması beklenebilirdi. Bu aralıklarda mal defterdarları da denetim eksikliğinden istifade etme imkânı bulabilirdi. Nitekim Mahmud Bey de Diyarbekir beylerbeyinin seferde olduğu dönemde eyaleti soymuştu.

Mahmud Bey'in mal defterdarı atandığı dönemde Diyarbekir eyaleti çeşitli malî ve idarî problemlerin etkisi altındaydı. Mesela, Diyarbekir Beylerbeyi Mehmed Paşa ve mal defterdarı Ahmed Efendi'ye Mayıs 1595'ta yazılan hükümde, subaşı ve diğer memurlar kanunda belirlenenden daha fazla miktarda haraç topladıkları için reayanın perişan olduğu bildirilmişti.⁵⁴ Aynı

⁴⁶ A. {DVNSMHM.d...No: 72, Hüküm no: 116, 118.

⁴⁷ Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 518-519; *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 362, 367.

⁴⁸ A.NŞT.d.1140, s. 108.

⁴⁹ *Tarih-i Selânikî*, C. II, s. 503-504.

⁵⁰ A.NŞT.d.1140, s. 112.

⁵¹ A.NŞT.d.1140, s. 113.

⁵² A.RSK.d.1474, s. 155.

⁵³ Emirhan Özçelik, "Üngürüs Sözünden Müteneffir Olmağla: Uzun Savaşlar Döneminde (1593-1606) Doğu Eyaletlerinden Habsburg Seferlerine Askeri Desteğin İmkan ve Sınırları", *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, S. 2, 2023b, s. 155-164.

⁵⁴ A. {DVNSMHM.d...No: 73, Hüküm no: 544.

tarihlerde beylerbeyi ve defterdar sipahi-oğlanlarına ulufe verdiği için de uyarılmıştı.⁵⁵ Eski defterdar Mehmed Efendi görevden alındıktan sonra Divan'a sunduğu bir raporda, mültezimler askerlerle anlaşma yaptığı için bazı mukataaların akçesini tahsil edemediğini açıklamıştı.⁵⁶ Yine eski defterdarlardan Ahmed Efendi ise bazı şahısların zimmetinde mîrî maldan yüksek miktarda bakayâ kaldığını ifşa etmişti.⁵⁷

Mahmud Bey, Avusturya savaşları ortamında denetim ve düzenin zayıfladığı Diyarbekir'de on ay kadar süren defterdarlığında sıkıntıları çözmek yerine mevcut duruma ayak uydurmayı tercih etmişti. Mahmud Bey ile ilgili ilk şikâyet Rakka Beylerbeyi Yusuf Paşa'dan⁵⁸ gelmişti.⁵⁹ Buna göre, kendisi Ruha'da ümenânın zimmetinde olan bakayâ ve mukataa malını tahsil etmeleri için sipahi-oğulları, yetmiş-seksen atlı kethüda ve yirmi beş sekbanı görevlendirmişti. Sayıları yüze yakın bu askerler akçe toplamak yerine iltizama verilen köylerin mahsulünü ve nakdi gelirini zapt etmişti. Yiyeceklerini ve atlarının yemlerini de halktan çıkarmıştı. Hatta yemek bahası namıyla köylüden altmış kuruş almışlardı. Mîrî mallardan tahsil ettikleri meblağın bir kısmını hazineye göndermiş ve gerisine el koymuşlardı. Hazineye gönderdikleri akçeler için teslim tezkireleri de almamışlardı. Bu nedenle ne kadar akçenin hazineye ulaştığı belirsizdi. Mahmud Bey'in de olanlara göz yumması nedeniyle yüksek miktarda akçe kayıt dışında kalmıştı.⁶⁰

Mahmud Bey'in hükümlere yansıyan ikinci vukuatı seferde olan Diyarbekir eyaletinin gönüllü askerlerinin maaşlarını ödememesi olmuştu. Diyarbekir hazinesinden askerlerin ulufelerini temin etmekle görevlendirilen Katib Derviş, Mahmud Efendi'nin akçelere el koyduğunu iddia etmişti.⁶¹ Mahmud Bey'e yönelik suçlamaların asılsız olmadığı azledilmesinden sonra yaşananlardan anlaşılır. Öyle ki kendisi yerine Diyarbekir defterdarı atanan Mehmed Bey'in görevi devralmasına izin vermemişti. Beylerbeyinin seferde olduğu dönemde Diyarbekir muhafızı olarak görev yapan Zal Paşa-zâde

⁵⁵ A. {DVNSMHHM.d...No: 73, Hüküm no: 636.

⁵⁶ A. {DVNSMHHM.d...No: 73, Hüküm no: 1129.

⁵⁷ A. {DVNSMHHM.d...No: 73, Hüküm no: 1070.

⁵⁸ A.NŞT.d.1140, s. 100.

⁵⁹ Bu dönemde yazılan hükümlerin hepsi tarihlendirilmediği için önceki ve sonraki hükümlerde verilen tarihler üzerinden bir tahminde bulunulabilmektedir. Rakka Beylerbeyi Yusuf Paşa'ya verilen hüküm Hicri 1003 yılının sonlarına ait olabilir. Mahmud Bey'in selefi Mehmed Efendi 6 Şaban 1003'te (16 Nisan 1595) Diyarbekir hazine defterdarı atanmıştı (A.NŞT.d.1140, s. 79). Selânikî, Mustafa Efendi'nin kabahatsiz yere azledildiğini belirtir (*Tarih-i Selânikî*, C. II, s. 557). Bu nedenle Yusuf Paşa'nın şikâyet ettiği defterdarın Mahmud Bey olma ihtimali yüksektir. Keza kendisinin usulsüzlüklerine yönelik farklı hükümler de bulunmaktadır.

⁶⁰ A. {DVNSMHHM.d...No: 73, Hüküm no: 78.

⁶¹ A. {DVNSMHHM.d...No: 73, Hüküm no: 1145.

Mehmed Paşa'nın raporuna göre, Mahmud Bey, yeni defterdarın göreve başlamasına müsaade etmemeye karar vermişti. Durumdan haberdar olan merkezi hükümet, ilk esnada olayların büyümesini engellemek için onu azletmekten vazgeçmişti. Ancak, Mahmud Bey çoktan üç yüz neferi Mehmed Efendi'nin kaldığı eve göndermiş ve mallarını yağmalamıştı. Mehmed Efendi'yi de hapse atmıştı. Ardından Diyarbekir halkına mali işlerden kendisinin sorumlu olduğunu hatırlatmıştı. Bu kritik dönemde Diyarbekir Muhafızı Mehmed Paşa'ya "*isyân ve tuğyân üzere olan*" Mahmud Bey ile iş birliği yapmaması emredilmişti.⁶²

Mahmud Bey'in Diyarbekir beylerbeyi ve eyalet askerlerinin yokluğunda yanına topladığı neferlerle Diyarbekir'in yönetimini devraldığı ve ayan ile reaya üzerinde baskı kurduğu anlaşılmaktadır. Ancak, zorba yönetimi uzun sürmemiştir. Diyarbekir Muhafızı Mehmed Paşa'ya Mahmud Bey ile neferlerine karşı mücadele etmesi ve onu ele geçirdikten sonra zimmetindeki mîrî mallara el koyması emredilmişti.⁶³ Eski Bağdat muhafızı Hızır Paşa'ya da Mehmed Paşa'ya yardımcı olması buyrulmuştu.⁶⁴ Yeni defterdar Mehmed Efendi'ye de Mahmud Bey'in haraç akçesi ve hassa mallarını adamlarına toplattırdığı, bu vazifeyi yerine getirmesi gereken devlet memurlarını alıkoyduğu bildirildikten sonra eski defterdarın adamlarını yakalaması salık verilmişti.⁶⁵ Ancak, Mahmud Bey önce davranarak Mehmed Bey'i hapse attığı için yüksek ihtimalle bu hüküm eline dahi geçmemişti. Son olarak, Mahmud Efendi'ye göreve başladığında beri hazırladığı muhasebe defterleriyle birlikte İstanbul'a dönmesi emredilmişti.⁶⁶

Mahmud Bey yüksek ihtimalle muhafızların kuvvetleriyle mücadele edemeyeceğini anladığı için direnmeyerek teslim olmuştu. Bunun üzerine İstanbul'dan görevlendirilen Kapıcı-başı Lala Mehmed Paşa-zâde Mustafa Ağa kendisini Diyarbekir Kalesi'ne hapsedmişti.⁶⁷ Akabinde Mahmud Bey hakkında kapsamlı bir tahkikat başlatılmış ve Diyarbekir'de işlediği suçlar ortaya çıkarılmıştı. Hazırlanan tahkikat defterinin ilk bölümünde haksız şekilde şahsı ve adamları hesabına geçirdiği meblağ açıklanmıştı. İkinci kısımda Mahmud Efendi'nin davalı olduğu bir mahkeme sürecinin detayları paylaşılmış ve diğer meselelerde varılan kararlar izah edilmişti.⁶⁸

⁶² A. {DVNSMHH.d...No: 74, Hüküm no: 601.

⁶³ A. {DVNSMHH.d...No: 74, Hüküm no: 214, 215.

⁶⁴ A. {DVNSMHH.d...No: 74, Hüküm no: 219.

⁶⁵ A. {DVNSMHH.d...No: 74, Hüküm no: 217.

⁶⁶ A. {DVNSMHH.d...No: 74, Hüküm no: 216.

⁶⁷ *Tarih-i Selânikî*, C. II, s. 723.

⁶⁸ Mevzubahis tahkikat defterinin özellikle üst kısımları silik olduğundan bazı detaylar anlaşılamadı. Defterde bazı belgelerin ikişer defa paylaşıldığı da belirtilmelidir.

Mahmud Bey'in tahkikat defterinin hemen başında Diyarbekir'de sekiz ayda 824.000 kuruş kabzettiği açıklanmıştı. Bu yüksek miktarı hangi gelirlerden temin ettiği de tek tek izah edilmişti (Tablo 1). İlk olarak Diyarbekir'de mukim zimmilerden toplanan cizye vergisinden kendisinin ve adamlarının hesabına geçirdiği miktar ortaya konmuştu. Buna göre, eski defterdar zamanında Hicri 1002 yılı cizyesinin bir miktarı kul mevâcibine ve geri kalanı irsâliye olarak merkeze gönderilmek için tahsil edilmişti. Mahmud Bey defterdar olduktan sonra vergileri kendi adamlarına toplattırması ve bakayâsını farklı defterlere kaydederek başkente göndermişti. Benzer şekilde, Hicri 1003 yılı cizye gelirlerini zimmilerden eksiksiz olarak tahsil etmişti, fakat tuttuğu ruznâmeye toplanan akçeyi kayıt etmemişti. Bunun sonucunda yüksek miktarda akçeyi kayıt dışı bırakmıştı. Mahmud Bey Diyarbekir cizye vergilerinden bu usulle toplamda 220.000 kuruşu kendisinin ve adamlarının hesabına geçirmişti.⁶⁹ Diğer taraftan, Hicri 1002 ve 1003 yılı avarız vergisini nefis-i Diyarbekir reayasından iki kuruşun üstünde toplamıştı. Boz-ulus kadısı ve Mahmud Bey'in hocası Mevlâna Ahmed Efendi ve sancaklardaki kadılar ise avarız vergisini üç kuruş olarak tahsil etmişti. Mahmud Bey ruznâmeye toplanan verginin ancak cüzî bir kısmını kaydetmiş ve 100.000 kuruşu kendi zimmetine geçirmişti.⁷⁰

Tablo 1: Mahmud Efendi'nin Diyarbekir'de kabzettiği meblağ

Gelir Kalemi	Miktar (Kuruş)
Mukâta'a-ı Gümrük-i Amid	150.000
Mukâta'a-ı Bozulus	40.000
Cizre-i gebrân-ı vilâyet-i Diyarbekir (Hicri 1002 ve 1003)	220.000
Avârız-ı sene 1003 ve 1004	100.000
Mukâta'ât-ı vilâyet-i Diyarbekir umûmen	250.000
Rûsûm-ı berevât der-uhde-i Mehmed Bey	10.000
Mahsûl-ı livâ-ı Siverek	6.000
Mahsûl-ı livâ-ı Harput	4.000
Mahsûl-ı livâ-ı Ergani	5.000
Mahsûl-ı livâ-ı Nusaybin	1.000
Mahsûl-ı livâ-ı Kığı	3.000
Mahsûl-ı livâ-ı Sincar	4.000
Mahsûl-ı livâ-ı Sağman	5.000
Mahsûl-ı livâ-ı Kabur	1.000
Mahsûlât-ı Mahkeme-i Kuzât	2.000
Mukâta'ât-ı vilâyet-i Diyarbekir ki bilâ-sebeb zapt şude	8.000
Zeâmet ve timar ki bilâ-hak ve bilâ-sebep zapt kerde	5.000
Mahsûlât-ı mukâta'ât-ı hâric an-zimmet-i Pir Mehmed veledi Köse	10.000
Toplam	824.000

Kaynak: MAD.d.7637, s. 2-5, 10-11.

⁶⁹ MAD.d.7637, s. 2, 10.

⁷⁰ MAD.d.7637, s. 2, 10.

Mahmud Bey vergiler haricinde Diyarbekir'in mukataalarından da yüksek miktarda akçeyi aşırırmıştı. Diyarbekir gümrük mukataasını sekiz ay boyunca kethüdası Hüseyin ile Ahmed Çavuş'a işletmişti. Eyaletin en büyük mukataasını bu şekilde kontrol altına alan Mahmud Bey, kendi tuttuğu ruznâmeye yine cüzî bir miktar kaydetmiş ve toplamda 150.000 kuruşu kabzetmişti.⁷¹ Bir mültezimin yönettiği Boz-ulus mukataasından ise önce kendi 15.000 kuruş tahsil etmiş ve akabinde adamlarından Sarı Bali ile Ali Subaşı göndererek toplamda 40.000 kuruşu ruznâmeye kaydetmeyip zimmetine geçirmişti.⁷² Diyarbekir'deki mültezimlerin uhdesindeki diğer mukataalardan her sene yüz bin kuruşa yakın irsâliye gönderiliyorken, Mahmud Bey mevcut mukataa emînleri azlettikten sonra kendi adamları ile güvendiği sipahileri ve yeniçerileri göreve getirmiş ve onlar da tahsil ettikleri akçeyi gizlice kendisine teslim etmişti. Mahmud Bey bu yöntemle 250.000 kuruştan fazla meblağı kabzetmişti.⁷³

Selânikî'nin bahsettiği üzere Mahmud Bey, Diyarbekir'e tayin edilen sancakbeylerine zorluk çıkarmasıyla meşhur olmuştu. Bu sayede birçok sancaktan önemli miktarda kuruş kabzetmişti. Siverek sancakbeyi tayin edilen İsmail Bey uzun süre görev yerine gelmeyince Mahmud Bey, mukataa emîni olan ve altı bin akçe timar tasarruf eden Abdullah'ı sancak beyi atamıştı. Abdullah Bey sancakta bir idare tesis etmeye çalışırken, İsmail Bey Siverek'e ulaşmıştı. Abdullah Bey emrindeki levendlerle ona saldırmış ve malını yağmalamıştı. Kendisi bu sayede sancakbeyi olarak görevini sürdürürken, Mahmud Bey de yardımı karşılığında 6.000 kuruş almıştı.⁷⁴

Mahmud Bey benzer yöntemlerle diğer sancakları da denetim altına almıştı. Ergani sancağına atanan müsellimleri engellemiş, hatta Salat Sancakbeyi Mehmed Bey üzerine askerî birlikler göndererek Ergani'den uzaklaştırmıştı. Köse Ali Bey'i Ergani sancakbeyi atamış ve bu sayede sancak gelirlerinden 5.000 kuruşu kendi hesabına geçirmişti.⁷⁵ Mahmud Bey, Köse oğlu Mehmed Bey'i sancakbeyi atadıktan sonra Nusaybin'deki havâss-ı hümâyûn topraklarını harç olarak gösterip viran etmişti. Bu sancaktaki zümâ ve fîmarlıların karyelerini de zarara uğratmıştı. Bu tasarrufları karşılığında 10.000 kuruş kabzetmişti.⁷⁶ Kabur sancakbeyinden ise yerine başkasının atandığını söyleyerek tekrar mukarrer-nâme hazırlama karşılığında 1.000

⁷¹ MAD.d.7637, s. 3, 10.

⁷² MAD.d.7637, s. 3, 10.

⁷³ MAD.d.7637, s. 3, 10.

⁷⁴ MAD.d.7637, s. 4, 10.

⁷⁵ MAD.d.7637, s. 4, 10.

⁷⁶ MAD.d.7637, s. 4, 10.

kuruş rüşvet almıştı.⁷⁷ Sincar'dan her sene merkez hazineye on dört bin kadar altın gönderilirken, daha sonra bu sancak maktûya çevrilmiş ve “*ber-vech-i maktû*” olarak sancakbeyleri tayin edilmişti. Mahmud Bey döneminde başkentten Yusuf Bey, Sincar sancakbeyi atanmıştı. Kendisi bunu fırsata çevirerek mevcut sancakbeyinden vazifesini sürdürmesine yardım etme karşılığında 4.000 kuruş almıştı.⁷⁸ Benzer şekilde, başkentten Kığı sancakbeyi atanan kişiyi caydırmış ve desteklediği Mustafa Bey'in sancakbeyi olmasını sağlamıştı. Bunun karşılığında 3.000 kuruş kazanmıştı.⁷⁹ Yurt ocaklıklarından Sağman'ın mevcut sancakbeyini zorla görevinden uzaklaştırdıktan sonra Kürt İbrahim'i kendi tahvil-nâmesiyle sancakbeyi atamış ve sözde mîrî için aldığı 5.000 kuruşu da zimmetine geçirmişti.⁸⁰ Son olarak, arpalık olarak tasarrufunda olan Harput'a daha sonra sancakbeyleri atanmış, fakat bu kişilerin sancağı yönetmesine izin vermemişti. Böylece Harput'ta bulunan havâss-ı hümayûndan “*sancağım mahsûlüdür*” iddiasıyla 4.000 kuruşu hesabına kaydetmişti.⁸¹

Mahmud Bey sancaklar dışında zeâmet ve timarlara da müdahale etmişti. Tahkikat metnindeki ifadelerle göre “*bu sene vilâyetinde mîrimîran olmayub ve muhâfazaya kimse dahi koymayub vilâyet hâlî olmağla niçe niçe Müslimânların zeâmet ve timarlarına dâhl idüp mahsûllerin mîrî bahânesiyle alub fîrûht idüb bahâsından bir akçe dâhil-i hazîne*” olmamıştı. Bu tasarrufları karşılığında hazinesine 5.000 kuruş daha eklemişti.⁸² Mahmud Bey son olarak Diyarbekir'deki mahkemelerin gelirlerine musallat olmuş ve merkez ile sancaklardaki mahkemelerden elde ettiği 2.000 kuruşu hesabına geçirmişti.⁸³

Netice itibariyle Mahmud Bey, eyalet gelirlerini denetim altına alarak, istediği sancakbeylerini atayarak ve mevcut sancakbeylerini korkutarak Diyarbekir'de zorba bir yönetim tesis etmişti. Bu süreçte emrindeki askerleri de bir baskı ve tehdit unsuru olarak kullanmıştı. Diyarbekir beylerbeyi ve eyalet askerlerinin Avusturya seferinde olması da işini kolaylaştırmıştı. Peki, büyük bir hazineye ve önemli sayıda askere sahip olan Mahmud Bey neyi amaçlamıştı? Diyarbekir Muhafızı Mehmed Paşa'ya yazılan hükümde Mahmud Bey'in isyan üzere olduğu belirtilmişti. Nitekim kendisi de Rakka eyaletine bağlı Ruha'ya asker göndermişti. Mahmud Bey'in yaptıkları

⁷⁷ MAD.d.7637, s. 4.

⁷⁸ MAD.d.7637, s. 5, 10.

⁷⁹ MAD.d.7637, s. 5, 10.

⁸⁰ MAD.d.7637, s. 5.

⁸¹ MAD.d.7637, s. 4, 10.

⁸² MAD.d.7637, s. 5, 11.

⁸³ MAD.d.7637, s. 5, 11.

karşılığında cezalandırılacağını öngörerek şiddete başvurmaya veya ayaklanmayı düşündüğü farz edilebilir. Ancak, Diyarbekir ve Bağdat muhafızlarının kendisine karşı harekete geçmesi üzerine direnmeden teslim olmuştu. Bu nedenle selefleri döneminden beri karmaşa ve düzensizlik içinde olan Diyarbekir’de yaptıklarının fark edilmeyeceğini düşünmüş de olabilirdi.

Mahmud Bey’in ilk esnada hakkındaki iddialara karşı sert bir tavır takındığı tahkikat defterinde III. Mehmed’e yazılan bir arzdan anlaşılır. Diyarbekir’de yapılan teftişin ardından Mahmud Bey’den “*sekiz aydan berü zabt ü kabz eylediği mâl-ı pâdişâhî*” talep edilmiş, fakat kendisi “*kul nâmına yazdığı eşkıyâ ile divâna gelüb isyân sûretin*” göstermiş ve “*benim teftîşim size fermân olunmamaştır*” demişti. Ancak, eyaletteki ehl-i vukûf ve hazine katiplerinin gerçekleştirdiği teftişin neticesinde Mahmud Bey’in yalan söylediği ortaya çıkarılmıştı. Arzın son kısmında “*sekiz ayda kendüinden gayri bir hâkim olmayıb bildiği gibi mübâşeret etmekle zikr olunan akçe tahsîl olunub kabz eylediği mukarrer ve muhkem fehîm*” olunduğu ifade edilerek hakkında verilecek karar Sultan’a bırakılmıştı.⁸⁴

Mahmud Bey’in suçlu olduğu kesinlik kazanınca davası görülmeye başlanmıştı. Serhad kalelerinin muhafazasındaki askerlerin maaşlarının Diyarbekir hazinesinden ödenmesiyle ilgili açılan soruşturma kapsamında İstanbul’da mahkemeye çıkmıştı. Vezir Hızır Paşa ile birlikte Baş-defterdar Şemseddin Efendi ve Anadolu defterdarı Mehmed Efendi’nin başkanlığında kurulan mahkemede ilk olarak Mahmud Bey’den önceki defterdarların Diyarbekir hazinesinden 2.445.000 akçeyi serhad muhafazasındaki askerlere tevzi ettiği ve bu harcamanın ardından yüz yük akçe irsâliye gönderdiği açıklanmıştı. Defterdarlar, asker mevâcibleri için harcanan miktarı ruznâmelere îrâd ve masraf olarak kaydetmişti. Mahmud Bey ise serhad askerlerine dağıtılacak akçenin eline geçmediğini iddia ederek bahsi geçen miktarı yeniden toplamış ve bunu kendi hazırladığı ruznâmeye de kaydetmemişti. Mahmud Bey bu suçlamayı kabul etmişti, fakat selefi defterdarların da toplanan akçe ellerine ulaşmadığında aynı usulle yeniden akçe tahsil ettiğini ileri sürerek kendisini savunmuştu. Bunun üzerine meselenin şer’ ile görülmesine karar verilmiş ve Şeyhülislam Bostanzâde Mehmed Efendi’ye danışılmıştı. Şeyhülislam Mehmed Efendi böyle bir tasarrufta bulunmak için padişahın izninin gerekli olduğunu ifade ederek Mahmud Bey’in savunmasını kabul etmemişti. Sonuçta bahsi geçen meblağın Mahmud Bey’den tahsil edilmesine karar verilmişti.⁸⁵

⁸⁴ MAD.d.7637, s. 6.

⁸⁵ MAD.d.7637, s. 27, 35,

Diğer meselelerde Mahmud Bey'in yaptıkları izah edildikten sonra verilen karar açıklanmıştı. Buna göre, kendisi emir almadan Diyarbekir'de Hicri 1004 yılı nüzul vergisini toplamıştı. Her haneden cebren dört yüz akçeden fazla tahsil etmiş ve üç yüz akçeyi mîrî bakiyesine kaydetmişti. Bu şekilde mîrîye dahil ettiği meblağdan 228.567 akçesini bazı masraflarda harcamıştı. Ancak, Hicri 1003 yılı avarız vergisi ile Hicri 1004 yılı bedel-i nüzulundan eline geçen 1.615.183 akçeyi merkez hazineye irsal etmemişti. Avarız ve nüzul gelirlerinin padişah emri olmadıkça masraflara sarf edilmesi kanunen yasak olduğu için bahsi geçen meblağın Mahmud Bey'den alınmasına karar verilmişti.⁸⁶

Mahmud Bey'in Diyarbekir'de görevli dergâh-ı âlî yeniçerilerinin bir senelik mevacicleri için 546.430 akçe ödediği de tespit edilmişti. Ancak, yeniçerilere normalde 497.199 akçe verildiği ve geri kalan 49.231 akçeyi Mahmud Bey'in kabzettiği ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine bahsi geçen meblağın kendisinden tahsil edilmesine karar verilmişti.⁸⁷

Teftiş sonucunda Mahmud Bey'in yaptıkları bir arzla III. Mehmed'e özetlenmiş ve Diyarbekir'de görevlendirilen Kapıcı-başı Mustafa Ağa'nın bu süreçte yaptıkları açıklanmıştı. Buna göre, Mahmud Bey'in toplamda 58.595.826 akçeyi "*ekl ü bel*" ettiği tespit edilmişti. Onun bu yüksek meblağı nasıl hesabına geçirdiği de bir kez daha hatırlatılmıştı. Kendisi "*berât-ı pâdişâh ile mirlivâ olanları kendi fuzûlî azledip zeâmet ve timarlara müstahak olmayan ba'zı eşkiyâyâ güzîde sancakları zapt*" ettirmişti. Ayrıca başkentten tayin edilen ümerayı sancaklarından sürmek için silahlı mücadeleye girişmişti. Bu yüzden Diyarbekir'de yüzlerce asker ölmüş ve dört yüzden fazla karye harap olmuştu. Öte yandan, Kapıcı-başı Mustafa Ağa, Mahmud Bey Diyarbekir cizyesini israf ettiği için serhaddaki askerlerin mevaciclerine ödenecek meblağı ve başkente gönderilecek irsâliye eksiksiz şekilde hazırlamayı başaramamıştı. Buna rağmen Mahmud Bey'in malını satarak ve bazı tedbirler alarak 60.000 kuruş irsâliye hazırlayabilmişti.⁸⁸

Selânikî Mustafa Efendi'ye göre, Diyarbekir'dekiler haricinde Mahmud Bey'in İstanbul'da sahip olduğu evler ve Beşiktaş'taki bahçesinde bulunan eşyaları mîrî için zapt edildikten sonra eski Karaman defterdarı İlyas Çelebi tarafından satılmıştı.⁸⁹ Aynı şekilde Mahmud Bey'in sahip olduğu davarlar da satılmış ve elde edilen 106.000 akçe hazineye havale edilmişti.⁹⁰ Selânikî,

⁸⁶ MAD.d.7637, s. 31, 40.

⁸⁷ MAD.d.7637, s. 42.

⁸⁸ MAD.d.7637, s. 32.

⁸⁹ *Tarih-i Selânikî*, C. II, s. 723-724.

⁹⁰ AE.SMMD.III.3/225.

Kapıcı-başı Mustafa Ağa'nın eski defterdarın Diyarbekir'deki mallarını sattığını ve toplamda otuz yük hasılatı Hazîne-i Âmire'ye teslim ettiğini de not etmişti. Diyarbekir'da yol açtığı zararın önemli bir kısmı bu şekilde tazmin edildikten sonra Mahmud Bey serbest bırakılmış ve İstanbul'a dönmüştü.⁹¹

16. Yüzyılın Sonundaki Genel Asayişsizlik Bağlamında Mahmud Bey Vakası

Mahmud Bey'in Diyarbekir'de işlediği suçlar yahut bu çalışmanın başlığında ifade edildiği şekliyle eyalet soygunu, doğu ve batıda devam eden uzun savaşların yol açtığı askerî, idarî ve malî problemlerin etkisinde gerçekleşmişti. İlk bölümde izah edildiği üzere, Diyarbekir eyaletinin maliyesinde Safevi seferleri sırasında çeşitli sıkıntılarla karşılaşmıştı. Mahmud Bey'den önce Deli İbrahim Paşa ve Alâeddin Bey gibi isimler Diyarbekir'in gelirlerini kendi çıkarlarına alet etmiş ve bu süreçte şiddetli bir araç olarak kullanmışlardı. Mahmud Bey seleflerinin izinden giderken, onların tecrübelerinden dersler de çıkarmıştı. Ümera, ayan ve halkın direnişini kırmak için dirlik ve ulufe dağıtarak bir ordu kurmuştu.

Diyarbekir beylerbeyi ve eyalet askerlerinin Avusturya seferlerine katılması Mahmud Bey'in Diyarbekir'e hâkim olmasını oldukça kolaylaştırmıştı. Bu dönemde Osmanlı merkezi idaresi, düşük gelirli tımarlıları eyaletlerin güvenliğini sağlamaları için seferlerden azade kılmıştı. Ancak, bu tedbir doğu eyaletlerinde yıldan yıla artan asayişsizliklerin önlemekte yeterli olmamıştı. Bunun üzerine 1596 yılından itibaren eski beylerbeyleri geniş salâhiyetler ve güçlü askerî birliklerle eyaletlerin muhafazasında vazifelendirilmeye başlanmıştı.⁹² Bu yeni tedbir Mahmud Bey'in Diyarbekir'daki zorba yönetiminin de sonunu getirmişti. O ana kadar beylerbeyinin yokluğunda istediği gibi hareket edebilirken, Zal Paşa-zâde Mehmed Paşa'nın Diyarbekir muhafızı atanmasından kısa bir süre sonra teslim olmuştu. Hatta Mahmud Bey'in faaliyetleri Diyarbekir'e muhafız atanmasının gerekçesi de olabilirdi.

16. yüzyılın sonundan itibaren özellikle doğu eyaletlerinde derinleşen karmaşa ve düzensizlikte mal defterdarlarının rolü hakkında yeterli çalışma yapılmamıştır. Mahmud Bey'in faaliyetleri bu konu için dikkate şayan bir örnek olurken, bunun dışında dönemin tarihçilerinden Mustafa Âlî ve Selânikî eyaletlerin kötü yönetilmesinde mal defterdarlarının etkisi hakkında değerlendirmeler yapmıştı.

⁹¹ *Tarih-i Selânikî*, C. II, s. 750.

⁹² Mustafa Akdağ, *Celâli İsyanları (1550-1603)*, Ankara Üniversitesi DTFC Yayınları, Ankara 1963, s. 159-160; Özçelik, 2023b, s. 164-169.

Mustafa Âlî, 1581 yılında kaleme aldığı *Nushatü's-Selâtin* adlı eserinde mal defterdarlarına yönelik sert eleştiriler serdetmişti. Bir süre bu vazifeyi icra ettiği için tecrübe sahibi olan Mustafa Âlî, ilk olarak kendi döneminde kadıların mal defterdarı olarak atanmasının mahzurları ve sonuçları hakkında yorum yapmıştı. Bu meyanda ilim ve itikad şüpheli olan Suhte Mahmud'un önce kadı ve daha sonra Yemen'e mal defterdarı atanmasını örnek bir vaka olarak anlatmıştı.⁹³ Bunun dışında, bizzat tanıdığı ve daha sonra Diyarbakir mal defterdarı olarak da görev yapan Erzurum Defterdarı Lalezâr-zâde Ahmed Çelebi'nin faaliyetlerinden bahsetmişti. O dönemde Serdar-ı Ekrem Lala Mustafa Paşa'nın himayesinde olan Ahmed Çelebi'nin Halep, Şam ve Diyarbakir gelirlerini denetim altına almasından, makam satmasından ve zimmetine para geçirmesinden şikâyet etmişti.⁹⁴

Mustafa Âlî, kadıların mal defterdarı atanması ve yolsuz defterdarlara yönelik eleştirileri haricinde Bağdat defterdarı olduğu dönemdeki tecrübelerinden de bazı sonuçlar çıkarmıştı. Beylerbeylerinin eyaletlerin maliyesini kontrol altına almasını eleştirdiği bölümde, bu durum nedeniyle defterdarların vazifelerini yapamadığını ve mali düzenin bozulduğunu iddia etmişti. Bağdat'ta defter kayıtlarını incelediğinde beylerbeylerinin önemli miktarda caize ödeyerek bu makama atandıklarını fark eden Mustafa Âlî, eyaletin gelirlerini kullanarak hazinelerini doldurabildikleri için bu yatırımı yaptıklarını da anlamıştı. Bu nedenle merkez hazineye daha fazla miktarda irsâliye gönderilebilmesi için defterdarların yetkilerinin güçlendirilmesinin ve beylerbeylerinin mali işlere karışmasının engellenmesinin gerekli olduğunu ifade etmişti.⁹⁵

Mustafa Âlî'nin mal defterdarlarına yönelik eleştirilerinin temelinde devletin idari yapısını düzenleyen kanunların gözetilmemesi ve atamalarda maliye ile ilmiye sınıfları arasında ayırım yapılmaması vardı.⁹⁶ Diğer taraftan, kişisel tecrübelerini de referans alarak eyaletlerin maliyesinin iyi yönetilmesi ile mal defterdarlarının yetkilerinin genişletilmesi arasında kurduğu korelasyon her koşulda beklenen sonucu vermemişti. Uzun savaşların başlangıç dönemine şahit olmasından ötürü ilerleyen zamanlarda eyaletlerin mali düzenlerinde yaşanan sıkıntılarda mal defterdarlarının rolü üzerine

⁹³ *Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581: Edition, Translation, Notes*, haz. Andreas Tietze, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1979, C. I, s. 163-167.

⁹⁴ *Mustafa Ali's Counsel for Sultans*, C. II, s. 124-125.

⁹⁵ *Mustafa Ali's Counsel for Sultans*, s. 160-163; Cornell H. Fleischer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aydın ve Bürokrat: Tarihçi Mustafa Âlî*, çev. Ayla Ortaç, Doğubatı, İstanbul 2021, s. 189-195.

⁹⁶ Fleischer, 2021, s. 343-353.

yeterli gözlem yapamamıştı. Bu döneme şahit olan Selânikî, bu meselede daha fazla örnek vaka sunmuştu.

Selânikî bilhassa doğu eyaletlerinde görevli mal defterdarlarının çeşitli yolsuzluklarıyla ilgili pek çok olay paylaşmış ve zaman zaman defterdarlara yönelik gerçekleştirilen genel teftişleri anlatmıştı. Mesela, Deli İbrahim Paşa'nın Diyarbekir'de olduğu dönemde küfre düştüğü için katli istenen Şam defterdarı Tezkireci-zâde Mahmud Efendi'nin başından geçenlerden bahsetmişti. Buna göre, Şam'da *“bir bid'at mukata'a ki dellâliyye ve simsâriyye dimekle meşhûr tüccâr ma-beyninde alandan ve satandan bir mikdâr akça mîrî için alını gelmiş”* iken Mahmud Efendi burada denetim kurmak istemişti. Ancak, Şam Kadısı Mevlânâ Küçük Mustafa Efendi bu mukataadan şer' ile akçe alanın küfre düşeceğini iddia etmişti. Mahmud Efendi bu fetvaya uymadığı için karışıklık yaşanmış ve sonunda defterdar azledilmişti.⁹⁷ Başka bir hadisede ise eski Erzurum defterdarı Kaz-yumurtası Mehmed Çelebi Haziran 1595'te İstanbul'a döndüğünde muhasebe defterlerini merkeze teslim etmediği için sorguya çekilmiş ve hazinesine el konulmuştu.⁹⁸

Selânikî'ye göre, eyaletlerden yeterli miktarda irsâliye gelmemesi üzerine Mayıs 1594'te III. Murad'a ilginç bir öneri sunulmuştu. Halep, Şam, Trablusşam, Diyarbekir, Bağdat, Rum, Karaman, Erzurum ve Kıbrıs'ta *“on yıldan berü defterdarlık iden efendilerden her birinin defterdârlıkları zemânında tahsîl-i emvâl idüp Âsitâne-i sa'âdete gönderdikleri muhasebelerinin irsâliyesi kangısınun ziyâde ise evvel ü âhir muhâsebât sâhibleri”* bir araya toplanmıştı. Nuh Paşa, Lala Ramazan Paşa, Mustafa Efendi, Yahya Efendi, Tezkireci-zâde Mahmud Efendi, Hayâlî-zâde Ömer Efendi ve Seyyid Mehmed Efendi'nin önce mallarından bir kısmına el konulmuş ve ardından Mısır veya Şam'da yeniden defterdar olarak görevlendirilmelerine karar verilmişti.⁹⁹ Benzer şekilde, Sadaret Kaymakamı Ferhad Paşa Ağustos 1594'te Halep'te görev yapmış sekiz defterdarı bir araya toplayarak Halep'ten önceleri dört yüz bin altın irsâliye gönderilmesine rağmen son yıllarda iki yüz bin altından fazlasının gelmemesinin sebebini sormuştu. Bu toplantıda sadece Nuh Efendi'nin beklenen miktarda irsâliye gönderdiği tespit edilmiş ve bu miktar altında kalan defterdarlar sorguya alınmıştı.¹⁰⁰

⁹⁷ *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 291.

⁹⁸ *Tarih-i Selânikî*, C. II, s. 486.

⁹⁹ *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 366-367.

¹⁰⁰ *Tarih-i Selânikî*, C. I, s. 388-389; Özçelik, 2023a, s. 134-135, 136.

Selânikî'nin paylaştığı hadiselerden de görüleceği üzere Osmanlı merkezî idaresi eyaletlerin mali düzensizliklerinden çoğu kez mal defterdarlarını sorumlu tutmuştu. Nitekim Koca Sinan Paşa da bir telhisinde “*mâl tahsîline kadir kimesneye şiddetle ihtiyâcımız ma'lûm-ı hümayûnlarıdır*” ifadeleriyle bu durumu teyit etmişti.¹⁰¹ Hatta iddiasını desteklemek için Bosna defterdarı Mustafa Efendi ile Kefe defterdarı Mustafa Efendi'nin zulüm ve usulsüzlükleri hakkında padişahı bilgilendirmişti.¹⁰² Diğer taraftan, eyaletlerden irsâliye alabilmek ve mali sıkıntıları çözmek için rüştlarını kanıtlamış mal defterdarları bu dönemde beylerbeyi atanmaya başlamıştı. Nuh Paşa, Tezkireci-zâde Mahmud Paşa¹⁰³, Hacı İbrahim Paşa ve Lala Ramazan Paşa bu meyanda öne çıkan isimlerdi.¹⁰⁴ Dahası 1596 yılından itibaren eski baş-defterdarlar irsâliye göndermeleri ve mali düzeni sağlamaları için beylerbeyi payesiyle emekli edilmişti.¹⁰⁵

Sonuç

16. yüzyılın sonunda doğu ve batıda uzun yıllar süren seferler eyaletlerin maliyelerinde çeşitli sıkıntıların yaşanmasına zemin hazırlamıştı. Özellikle seferlerin giderleri için eyaletlerden normal zamanlara kıyasla daha yüksek miktarda hazine temin edilmesi gerekmişti. Bu durum mal defterdarlarının iş yükünü arttırmıştı. Aynı zamanda beylerbeylerinin eyalet birlikleriyle seferlere katılması mal defterdarları üzerindeki denetimin azalmasına yol açmıştı. Bunun sonucunda pek çok mal defterdarı eyalet gelirlerini kendi çıkar ve amaçları doğrultusunda kullanmıştı. 1595-1596 yılları arasında Diyarbekir mal defterdarı olarak görev yapan Mahmud Bey, savaş ortamının sunduğu şartlardan istifade ederek eyaleti soymuştu. Mahmud Bey'in vukuatları akranlarına kıyasla bir mal defterdarının eyaletin mali düzeninde ne derece hasara yol açabileceğinin detaylarını tespit etmeye imkân tanımıştı. Ayrıca kendisinin bu suçları işlemesinde Diyarbekir maliyesinde uzun dönemde yaşanan çeşitli sıkıntılar ve eyaletin genelinde gözlemlenen güvenlik zafiyetinin etkileri olduğunu da göstermişti.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

¹⁰¹ Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri, s. 233.

¹⁰² Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri, s. 110, 138.

¹⁰³ Tezkireci-zâde Mahmud Efendi 16 Ramazan 1003'te (25 Mayıs 1595) Trablusşam Beylerbeyi tayin edilmişti, bk. Tarih-i Selânikî, c. II, s. 479.

¹⁰⁴ Özçelik, 2023a, s. 135.

¹⁰⁵ Tarih-i Selânikî, C. II, s. 550-551; Özçelik, 2023a, s. 135.

Ali Emiri Tasnifi AE.SMMD.III.3/225.

Maliyeden Müdevver Defterler MAD.d. 7637.

Mühimme Defterleri A. {DVNSMHM.d. 39, 40, 44, 48, 53, 56, 59, 60, 66, 70, 72, 73, 74.

Nişan ve Tahvil Kalemi Defterleri A.NŞT.d. 1140, 1141.

Ruûs Kalemi Defterleri A.RSK.d. 1474.

Sadaret Defterleri A.}d. 2934.

Kaynak Eserler

Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri, haz. Halil Sahillioğlu, IRCICA, İstanbul 2004.

Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581: Edition, Translation, Notes, haz. Andreas Tietze, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1979.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârîh: Osmanlı Tarihi (1299-1595), (İnceleme-Tenkitli Metin)*, haz. İbrahim Pazan, Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2022.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akdağ, M. (1963). *Celâli İsyanları (1550-1603)*, Ankara Üniversitesi DTFC Yayınları, Ankara.

Aydın, B. – Günelan, R. (2007). “XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 30, s. 57-73.

Aydın B. – Günelan R. (2011). “Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 38, s. 27-160.

Fleischer, C. H. (2021). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aydın ve Bürokrat: Tarihçi Mustafa Âli*, çev. Ayla Ortaç, Doğubati, İstanbul 2021.

Kılıç, O. (2018). “Osmanlı Eyaletlerinin Mali Yönetimi ve Maliye (Hazine/Mal) Defterdarlıkları (16-18. Yüzyıllar”, *XVII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, IV. Cilt – I. Kısım Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 249-284.

Özçelik, E. (2023a). “Hamdım, Piştim, Yandım: Kaza Kadılığından Anadolu Serdarlığına Karamânî Nuh Paşa'nın Serencâmı”, *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 22, s. 119-151.

Özçelik, E. (2023b). “Üngürüs Sözünden Müteneffir Olmağla: Uzun Savaşlar Döneminde (1593-1606) Doğu Eyaletlerinden Habsburg Seferlerine Askeri Destegın İmkan ve Sınırları”, *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, S. 2, 154-188.

Shimizu, Y. (2018). “16. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Defterdarlığı”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 51, s. 29-61.

